

**Новослобідський козацький полк – суб’єкт колонізації Степової
України (1753–1764 рр.)¹**

XVIII століття стало періодом інтенсивного освоєння і залюднення Степової України. Колонізація відбувалася за підтримки російського уряду, з залученням іноземних колоністів і їх оселенням на неосвоєних російських територіях. Така колонізація потребувала значного фінансування. Колоністам виділялися кошти, їм надавалися певні податкові пільги. А поруч йшла, так би мовити, незапланована, народна, селянсько-козацька колонізація, яка не потребувала великих витрат з державної казни і на ділі могла принести значно більше користі.

Питаннями, пов’язаними з заселенням і освоєнням пустуючих земель займалися, як російські, так і українські історики. Були серед них як фахівці, так і аматори: А. Скальковський, О. Шмідт, В. Ястребов, Є. Загоровський, Н. Полонська-Василенко, С. Шамрай, Д. Багалій, В. Кабузан, О. Посунько, В. Пірко. Ми, в своїй статті звернули увагу на один з суб’єктів колонізації, а саме – на Новослобідський козацький полк. Новослобідське формування зробило чимало для заселення і господарського освоєння Південної України. Свого часу історик-аматор, член Одеського товариства В.Ястребов сказав: “Видно по всему, что Новокозачий Слободской полк считался пасынком местной администрации. Он и до сих пор остается в науке в положении пасынка, скрываясь в тени, отбрасываемой сербскими поселениями, которые на деле имели для колонизации края меньше значения, чем Новослободское поселение”. [20, с. 562-563].

Намагаючись забезпечити охорону кордонів і залюднити землі Південної України, російський уряд вирішив надати провіднику сербських

¹ Стаття була опублікована: Дідик С.С. Новослобідський козацький полк – суб’єкт колонізації Степової України (1753–1764) // Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень. – Дніпропетровськ: “Пороги”, 2008. – Вип. 4.– С. 167–172.

колоністів І. Хорвату частину території так званих “Задніпровських місць”, які вважалася незаселеними. “Задніпровські місця” – території у межах річки Дніпра й Південного Бугу, що в 1732 році відійшли до Росії [17, с. 351-352]. Майбутнє поселення було названо Новою Сербією. Для новосербських колоністів було передбачено виділення значних коштів з державної казни. Наказами Сенату регламентувалося залюднювати Новосербське поселення іноземним людом слов’янського походження: сербами, македонцями, болгарами, волохами [8, с. 570-577, 581-585, 625-626].

На територіях, наданих під поселення сербів, вже не один рік проживала українська людність, яка прийшла сюди самопливом. Українці заснували чимало населених пунктів, почали господарчо освоювати ці землі. Сенат аж ніяк не брав до уваги той факт, що українського тубільного населення було значно більше, ніж прибулого іноземного. Так, на 1752 рік в “Задніпровських місцях” нараховувалося близько 4000 дворів, а це приблизно 12 тисяч осіб чоловічої статі [13, с. 664–667; 5, с. 78-79, 88], що в 3–4 рази більше, ніж було всього новосербських колоністів в перші роки існування Нової Сербії. З цих 4000 дворів 195 належало вихідцям з Польщі (переважно українцям) та Молдавії, 643 двори належали так званим “старожилам” – українським селянам і козакам, які досить давно осіли на цих територіях, і більшість – 3170 дворів належали вихідцям “из Малороссийских, Слободских полков и Запорожья”, а також козакам і старшині Миргородських і Полтавських полків [13, с. 664-667]. Оскільки це українське населення оселилося тут “безуказно”, то Сенат наказав виселити його з території “Задніпровських місць” в “прежние места”, тобто в Малоросію. Українська людність повинна була продати своє майно прибульцям-сербам і звільнити ці території протягом півроку [8, с. 570-577, 729-731].

Але українське населення не збиралося повертатися в Малоросію, в кріпацьку неволю. До того ж, найбільш заможні з цієї людності не могли так

швидко розпродати своє майно і ліквідувати господарства. І людність починає протидіяти сенатським указам і розпорядженням, вона починає тікати за межі Російської імперії в Польщу, також на Запоріжжя і на території, які розташовувалися південніше Нової Сербії. Хоча уряд, щоб стримати втечі людності, видав накази про затримання втікачів, його заходи були марними і не могли спинити рух українського населення [4, *Арк.2-3*]. Щоб не допустити цих втеч населення за кордон, оскільки край був і так малозалюднений, а також почати економічне освоєння регіону, уряд приймає компромісне рішення – 18 серпня 1753 року російський Сенат наказує відвести для українського населення 20-ти верстну зону на південь від Нової Сербії та сформувати з них Новослобідський козацький полк за рахунок земель, які фактично належали запорізьким козакам, але залишалися практично не залюдненими.. Новослобідський полк був організований за прикладом козацьких полків Слобідської України [14, *с. 64–65, 125-127*]. Верховне командування полку дислокувалося у фортеці Св. Єлисавети. 22 березня 1764 р. це формування було реорганізовано у Єлисаветградський пікінерний полк у складі Новоросійської губернії [17, *с. 351-352*].

Отже, створюючи Новослобідський полк, російський уряд переслідував кілька основних цілей:

1. Зупинити втечі українців за кордон, і використати цю людність для заселення та господарчого освоєння степового порубіжжя.
2. Створення козацького поселення забезпечило б надійну охорону південних кордонів як від можливої зовнішньої агресії (турки, татари, поляки), так і від внутрішньої – все набираючого силу Гайдамацького руху.
3. Саме територія полку і фортеця Св. Єлисавети могли бути використанні як база російської армії в можливих російсько-турецьких війнах та плацдарм для подальшого насуву як на турецько-татарські території, так і на Запорізькі Вольності.

Ми дозволимо собі деякі уточнення. Новослобідський полк в широкому розумінні – це не тільки сотні-слободи і поселення, засновані новослобідськими козаками. На території полку проживали люди і інших народностей – молдавани, болгари, серби, греки, росіяни-розкольники. Звісно, не всі вони були приписані до козацького стану і тому не всі відбували козацьку службу. Багато таких людей записувалися в міщани, селилися в передмісті (форштадті) Єлизаветинської фортеці, займалися ремеслами і торгівлею [9, с. 198-199; 21, с. 674-675, 680-683]. Своєю працею вони робили значний внесок в розвиток господарства краю.

Ми вже згадували, що населення “Задніпровських місць”, яке було українським, склали основу Новослобідського формування. В 1753 році 2836 з 3828 козацьких і селянських дворів колишніх “Задніпровських місць” вирішили не повертатися в Малоросію, а оселитися на відведеній урядом смузі землі в 20 верст. Тобто, ця смуга стала початковою територією формування майбутнього Новослобідського полку, і саме українці “Задніпровських місць” стали його ядром. На початку 1754 року населення полку жило тільки в 6 поселеннях, і його чисельність становила 1626 душ чоловічої статі. Але вже в серпні 1754 року населення полку збільшилося до 6246 душ чоловічої статі. Переселенці заснували 14 нових поселень, збудували помешкання навколо фортеці Св. Єлизавети. На жовтень 1754 року новослобідське населення становило вже 7482 особи чоловічої статі [5, с. 86–87, 89]. Такі розбіжності в чисельності населення – бажало в 1753 році переселитися 2836 дворів, але на початку 1754 року, тобто приблизно через рік, чоловіче населення полку становило тільки 1626 осіб, можна пояснити тим, що українське населення не могло одразу переселилося з Нової Сербії. Цей процес відбувався поступово. До того ж в одному козацькому чи селянському дворі могло жити кілька дорослих чоловіків. Дуже пощастило мешканцям 6 слобід: Мишурин Ріг, Калужина, Кам’янка, Обоянська, Бородавка і Пушкарівка, – ці території були виведені зі складу Нової Сербії, і

тому мешканцям цих слобод не треба було нікуди переселятися. На 1 серпня 1754 року народонаселення Новослобідського полку становило 6246 осіб чоловічої статі. До жовтня 1754 року населення Новослобідського формування чисельно значно випереджало найбільш високі цифри народонаселення Нової Сербії початку 60-х років XVIII ст. (7482 особи чоловічої статі в Новослобідському поселенні і 6305 – в Новій Сербії). До 1 липня 1755 року чисельність населення полку досягла 9644 осіб чоловічої статі. В вересні 1755 року на території Новослобідського полку вже нараховувалося 26 населених пунктів [5, с. 86-87, 88-89, 91]. В 1756 році в 29 поселеннях полку мешкало 3538 родин, в яких було 4608 душ чоловічої статі, побудовано 3383 будинки, і будувалося ще 156 [19, с. 33–34]. Збудовано 16 церков, і ще 4 були в стані будівництва [16, с.42-43]. На 1 січня 1758 року новослобідське населення зросло до 12625 душ чоловічої статі, і розміщувалося вже в 34 поселеннях. В полку було 4566 двори, з яких 4209 вже встигли побудуватися [7, с. 60–61]. Найбільш інтенсивно населення полку зростає в 1759–1762 роках. На 1 січня 1759 року 14220 осіб чоловічої статі, а на 1 січня 1763 року в 35 селищах мешкало 19625 осіб чоловічої статі. Дещо пізніше, в тому ж таки 1763 році Новослободжанами були засновані ще 3 нових поселення [5, с. 86-87, 88-89, 91]. І це тільки “указное население”, якому було офіційно дозволено селитися в Новослобідському полку. Була певна частка людей, які нелегально проживали в Новослобідському полку. Підрахувати їх кількість не має можливості.

Населення Новослобідського полку розмістилося в 38 населених пунктах. Але не всі вони можуть вважатися заснованими новослобідським козацтвом.

В 1752 році за наказом російського уряду розпочато будівництво фортеці Св. Єлизавети. Хоча фортеця з її околицями розташовувалася на території полку, але вона перебували під владою російського коменданта, який був і начальником над новослободжанами. В самій фортеці новослобідські козаки не

жили, а оселялися в її форштадті. В фортеці розміщувалася полкова старшина і орган управління полком – Слобідська полкова канцелярія. Отож фортеця Св. Єлисавети навряд чи може вважатися населеним пунктом, який заснували новослобідські козаки. В Єлисаветинській фортеці протягом 1753–1764 років дислокувалося вище російське командування на півдні України. Ця фортеця мала особливе значення в планах російського уряду, оскільки вона розташовувалася в стратегічно-важливому місці – в безпосередній близькості до польського і турецько-татарського кордону, і на випадок війни могла перетворитися на плацдарм російської армії. Фортеця була одним з оплотів російського впливу у регіоні [17, с. 351-352]. Про важливе стратегічне значення Єлисаветинської фортеці можна судити з того факту, що комендант фортеці мав право на зносини із закордонними сусідами – польськими магнатами, татарськими ханами, турецькими урядовцями. На той час таким правом користувався київський генерал-губернатор [2, с. 125-148; 6, с. 76].

Фортеця Св. Єлисавети стала не тільки важливим військово-стратегічним пунктом. Вона сприяла заселенню краю, оскільки мала забезпечити охорону людності на випадок татарського нападу. Так, в довіднику “Весь Елисаветград” знаходимо інформацію, що фортеця стримувала “своевольных запорожцев”, які наводили жах і винищували своїми нападами новозаселений край. Набіги кримських татар з часу будівництва Єлисаветинської фортеці також зменшилися, оскільки татари не наважувалися атакувати саму фортецю [1, с. 126]. Справді, за час існування Новослобідського полку і Нової Сербії не було здійснено ні одного організованого татарського нападу. І лише в 1769 році татари під керівництвом хана Крим-Гірея здійснили напад на колишні території Новослобідського полку і Нової Сербії, але штурмувати саму фортецю не наважилися [3, с. 168-171, 188]. Поступово залюднюється місцевість навколо фортеці. Так виник форштадт – поселення при фортеці, приміська округа. В форштадті оселяються греки, молдавани, серби, втікачі-росіяни і

старообрядці [1, с. 125]. Будує тут свої домівки і українська людиність. Пізніше з фортеці і форштадту постало місто Єлизаветград – нині Кіровоград. [17, с. 351-352]. Поступово фортеця з форштадтом перетворюються і на важливий торгівельний пункт. До заснування Катеринослава, Одеси, Херсона, Миколаєва, фортеця Св. Єлизавети була чи не єдиним торгівельним пунктом на півдні України. Так перші офіційні згадки про ярмаркову торгівлю при фортеці Св. Єлизавети відносяться до 1754 року. 29 червня 1754 року у фортеці відбулася перша ярмарка. А в 1760–1780-х рр. при фортеці Св. Єлизавети було вже 4 ярмарки щороку [10, с. 233; 18, с. 289-290].

Приклали руку до залюднення краю і росіяни-старообрядники. З 1756–1757 рр. вони заснували 4 поселення – Піщаний Брід (Розсохуватка), Злинка, Клинци, Лиса Гора (Бикова). Окремо хочемо зупинився на такій категорії населення Новослобідського полку як російські розкольники. В 1750-х – 1760-х роках на землях колишніх “Задніпровських місць” оселилося багато розкольників які поверталися в межі Росії з Польщі і Молдавії. Частина з них місцем проживання обрала Новослобідський полк [15, с. 212-213; 5, с. 86-87]. Багато старообрядців оселилися в форштаті фортеці Св. Єлизавети. Дехто з старообрядців намагалися селитися окремо від іншої людиності, тому і засновували свої поселення. Хоча розкольники проживали на території полку, але мали свого начальника і отримали дозвіл селитися окремими слободами. Хоча їх начальник підлягав козацькій адміністрації, це підпорядкування не було дуже обтяжливим. Сенат наказував не притягати розкольників до козацької служби, а “определять” “записывать” в купці, міщани, селяни. Старовірів, які селилися в форштадті фортеці Св. Єлизавети було підпорядковано владі коменданта фортеці і його Гарнізонній канцелярії. [11, с. 724-725; 12, с. 79-80]. Вважається, що саме з появою російських старообрядців був покладений початок купецтву в краю, а самі старовіри склали 1-й купецький стан [15, с. 212; 16, с. 26-27, 30-31; 19, с. 33-34].

В роки існування полку чисельність розкольників була незначною. В нас є інформація, що з 1750-х по 1767 рр. старообрядників переселилося 2370 душ обох статей [2, с. 134]. По іншим даним, тільки в 1763 році на території Новослобідського і Новосербського поселень переселилося 1212 людей обох статей, а за весь 1764 рік (в березні 1764 року було створено Новоросійську губернію, а Новослобідський полк і Нову Сербію об'єднано в Єлисаветградську провінцію) – 4990 людей обох статей [5, с. 103]. Масового характеру переселення старообрядців набуло лише в 60-х роках XVIII століття. 2 січня 1761 року був опублікований новий указ, який подовжив строк для добровільного повернення російських втікачів до 1 вересня [5, с. 91; 11, с. 595-596].

Задовго до утворення Новослобідського полку в 1740-х роках мешканцями “Задніпровських місць” – козаками Полтавського і Миргородського полків, були засновані 7 поселень – Калужина, Кам'янка Омельницька, Буянська (Обоянська), Тройницька (Куцелів, Воронівка), Мишурин Ріг, Бородаївка, Пушкарівка. Але за часи Новослобідського полку цим поселенням був наданий новий поштовх. Чисельність населення цих слобід швидко збільшувалося за рахунок переселенців, які внаслідок створення Нової Сербії, мали переселитися в Новослобідський полк [5, с. 86-87].

Протягом 1754–1758 рр. козацьким населенням полку були побудовані 26 нових поселень – Новоархангельська, Червона слобода, Плетеноташлицька, Грузька, Аджамська, Вершинокам'янка, Мурзинка, Бешка (Головківка), Овнянка, Верблюжка, Омельницька (Лихівка), Домотканська (Глинська), Виська (Великі Виски), Зелене, Вільшанка, Княжі Буєраки, Добрянка, Інгульська, Калинівка, Комісарівка, Орел (майбутнє м. Ольвіополь), Свистунівка, хутір Макогона, Жовта, Тишківка, Тернівка [5, с. 86-87]. Це дві третини від загальної кількості поселень Новослобідського полку. В цих 26 поселеннях проживало майже 70 % (приблизно три чверті від загальної кількості населення) всього населення полку.

Новослобідська колонізація відбувалася без особливих витрат державної казни. Не зважаючи на це, заселення Новослобідського полку йшло досить інтенсивно і динамічно. Якщо на 1 лютого 1754 року в 6 поселеннях Новослобідського полку розміщувалося 1626 людей чоловічої статі, то на 1 січня 1763 року в 38 поселеннях жило вже 19645 осіб чоловічої статі [5, 86-87]. Якщо до цієї кількості додати осіб жіночої статі, неповнолітніх дітей, та осіб, які проживали в полку нелегально і тому не потрапили до офіційного перепису населення, то цифру 19645 треба помножити мінімум в 2-3 рази. Тобто, в січні місяці 1763 року на території Новослобідського полку проживало приблизно від 40 до 60 тисяч осіб обох статей. Нажаль, в нас не має даних про кількість населення в полку на початку 1764 року, але ми припускаємо, що на момент реорганізації полку в березні 1764 року населення полку могло подолати позначку 60 тисяч осіб. Отож Новослобідський полку зробив чималий внесок в справу колонізації Степової України. Діяльність новослобідський козацтва заслуговує більш ґрунтовного і серйозного дослідження в сучасній українській історіографії.

Джерела і література:

1. “Весь Елисаветград.” – Елисаветград: 1911.
2. Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения. // Военно-исторический вестник. – К.: 1912. – Кн. 4. – С. 125-148.
3. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию // Киевская старина – 1883. – Т. 7. – № 9–10. – С. 135-199.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 21.

5. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первая половина XIX века (1719–1858). – М.: “Наука”, 1976. – 307с.
6. Канцелярія Новосербського корпусу/ Упорядники: В.Мільчев, О.Посуньмо// Джерела з історії Південної України. Том 7. – Запоріжжя, 2005. – 442 с.
7. Пірко В. Заселення Степової України в XVI – XVIII столітті. – Донецьк, Український Культурологічний Центр, 1998. – 124 с.
8. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). – СПб.: 1830. – Т. 13.
9. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. – Мюнхен: “Дніпрова хвиля,” 1960. – Ч. 1. – 221 с.
10. ПСЗ РИ. – СПб.: 1830. – Т. 14.
11. ПСЗ РИ. – СПб.: 1830. – Т. 15.
12. ПСЗ РИ. – СПб.: 1830. – Т. 16.
13. Сенатский Архив. – СПб.: 1897 – Т. VIII.
14. Сенатский Архив. – СПб.: 1901 – Т. IX.
15. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1.
16. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731– 1823. – Одесса: Городская типография, 1836. – Т. I.
17. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с. – С. 351-352.
18. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207-302.
19. Шмидт А. Материалы для географии и статистики Росси, собранные офицерами генерельного штаба. Херсонская губерния. – СПб., Военная типография, 1863. – Ч. 1.

20. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы. // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 548–593.

21. Ястребов В. Греки в Елизаветграде. 1754–1777 гг. // Киевская старина. – Т. 8. – 1884. – № 4. – С. 673-684.